

Курманалиева Г.

МЕМУАРДЫК ЧЫГАРМАЛАРДА КӨРКӨМ ОБРАЗДЫН ИШТЕЛИШИ
(*Биринчи макала*)

Курманалиева Г.

РАБОТА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В МЕМУАРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
(*Первая статья*)

G. Kurmanalieva

THE WORK OF THE ARTISTIC IMAGE IN THE MEMOIRS AND WORKS
(*First article*)

УДК: 82.0.97.5

Макалада эл ырчыларынын мемуардык чыгармаларында көркөм чагылдырылып берилген образдарга конкреттүү талдоо жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: мемуар, эскерүү, образ, эл ырчылары, устат, элдик ыр, куудулдук өнөр, эпизод, мүнөз, деталь, талант, конкреттештирүү, ырчылар поэзиясы.

В статье сделан конкретный анализ образной системе мемуарных произведений народных акынов.

Ключевые слова: мемуар, воспоминание, образ, народные акыны, наставник, народная песня, искусство комиков, эпизод, характер, деталь, талант, конкретизация, акынская поэзия.

The article made a specific analysis of the imagery of the memoirs and works of Kazakh akyns.

Key words: memoir, memory, image, folk akyns, mentor, folk song, art, comics, episode, character, detail, talent, concretization, acynska poetry.

Албетте, эл ырчыларынын эскерүүлөрү биринчи кезекте көркөм чыгармалар болуп эсептелинет. Ошондуктан буларда эң сонун түзүлгөн образдардын бүтүндөй бир галереясы бар. Бул образдар, арийне, биринчи кезекте ошол ырчылардын өздөрүнүн көркөм чыгармадагы көрүнүшү эле. Өздөрүнөн башка да бул эскерүүлөрдөн биз ошол ырчылар менен замандаш болуп жашап өтүшкөн төбөлдөрдүн, катардагы карапайым адамдардын, ырчылардын жакын жоро-жолдошторунун, сүйгөн жарларынын, анан, албетте, ар бир ырчынын аздектей таптап алыска учурган устаттардын эң сонун түзүлгөн образдарына күбө болобуз. Мындай образдар айрым учурларда эскерүү баяндарында бир нече эпизоддордо катар-катар сүрөттөлүп көрсөтүлсө, кээ бир учурларда бир эле штрих, бир эле сүйлөм менен жеткиликтүү түрдө ачылып берилет.

Эл ырчыларынын баарысынын эскерүүлөрүндө өзгөчө бир жылуу маанай, бөтөнчө бир алпейим мамиле менен ачылып берилген – бул устаттын образы. Жогоруда биз Токтосун Тыныбековдун “Корголдун аңгемеси” деп аталган эскерүүсүн кепке тарткан учурда Коргол ырчынын улуу устаты Токтогул жөнүндө айтып берген баянына күбө болуп, устаттын көңүлдө каларлык образына туш болобуз. Токтогул жаш шакирттерин кантип таптап, кантип өнөрдүн өрүн көздөй жетелегенине, түркүн

түс жолдорун ыктуу пайдалангандыгына күбө болобуз. Токтогул бирде өзбек, кыргыз аралашкан чайханада таланты менен чогулган элдин баарын таң калтырып жатса, бирде ээн калат, элсиз жылганын ичинде калса да эч нерседен жүрөксүп коркпой, тескерисинче, каракчы келсе мага жибер деп “ошолорго күчүм дар// Он болсо да мага бер” деп эч нерседен тайманбастан эр көкүрөктүгүн көрсөтсө, башка бир учурда Токтогулдун “Баатырбек деген улакчы, эңишмекчи, төө күрөшкө да ыктуу оюнтамашага шыктуу” курбусу менен Балукурт жайлоосунда, “Кимиң жыгылсаң да жер көтөрөт!” деп ызы-чуу түшүп чуулдаган элдин ортосунда накта эркекче белден ала салышып күрөшүп жаткан болот, чалмасына илип, курбалдашы Баатырбекти дүңк дегизе кара жерге чапкан болот. Бул окуяга күбө болуп турган, улуу устатты ээрчип анын өнөршын үйрөнүп жүргөн жаш жеткинчек Коргол ырчы минтип ырдайт:

Сатылгандын Токтогул
Үйрөнгөн экен чалманы.
Качырганда белинен
Кайыштыра кармады.
Баракелде Баатырбек
Токтогулдан жыгылып,
Топуракка тыгылып
Томпоё түштү маңдайы. (1, 30-б.)

Албетте, мындай эскерүүлөр улуу Токтогулдун образын дагы толук кандуу, дагы да ар тараптуу абалга жеткирип, тоо булбулунун коммунистердин бир беткей пропагандасынын айынан жадыбалдай жат болуп калган элесине кошумча өң, кошумча түс берип турат да, эртеден кечке эле “беш каман” деп ырдаган Токтогулдун эмес кадимки пенде Токтогулдун, көптүн арасында жашап, көпчүлүк менен турмуш өткөргөн пенде Токтогулдун образы көз алдыбызга тартылат. Сөзгө тартылып жаткан эскерүү китептеринин дагы бир баалуу жагы болуп алардагы дал мына ушундай сапат-касиет эсептелет.

Арийне, Токтогул биринчи кезекте улуу устат. Ошондуктан ал ар убак ырды кантип ырдоону, көпчүлүк алдында өзүн кантип алып жүрүүнү, дегеле ак сүйлөп, адилет ырдоону үйрөткөн орошон таалимчи. Улуу ырчыдагы мындай асыл сапатты биз ал жөнүндө кеп салган бардык акындардын

эскерүүлөрүнөн өтө көп жолуктурабыз.

Бир туруп:

Акын болсоң анык бол,
Оозуңан шекер төгүлгөн.
Кашаң болбой ылдам бол,
Чү деген жерден бөлүнгөн.
Эңсеген элдин ичинде
Эрмек болуп чер жазсаң
Эч чыгарбайт көңүлдөн.

.....
Эмгектенген элди ырда,
Эл мээнетин кечирбей

Энчи берген жерди ырда, - деп (1, 17-25-66.)

Корголдун элдик ырчы болууга үйрөтүп турса, бир туруп:

Кары жашты тандантып
Ырдап көрчү Калыгым.
Алды менен Калыгым
Агаларга амандаш,
Жаш болсоң да биз менен
Катар өстүң-замандаш.
Ойноктотуп колунду
Балам, комузуна жорголот
Кызыктуу болсо өнөрүң

Кыйырыңа сенин эл толот деп (1, 14, 15, 16, 25-66.) Калык ырчыга эл ичинде өзүн алып жүрүүнүн жол жобосун (“алды менен Калыгым// Агаларга амандаш”), калк сыйлаган кадырман ырчы болуунун бир гана жолу бар экендигин, ал үчүн баарынан мурда өз өнөрүн, башкача айтканда, ырчылыгы, кызыктуу, маңыздуу, маанилүү болуш керек экендигин санаптап айтып турат.

Башка бир жерде улуу устат: “Кеп өңдө, түстө эмес, Шаршеним тандайыңдын агын айт да, мандайыңдын багын айт, баалуу иш кылбаса, эр азамат жарыбайт”, деп (2, 40, 117-66.) айтылуу куудул Шаршенге акылга канык сөзүн айтып турат.

Улуу устат демекчи, бул эскерүүдөн Токтогулдун образынын эл ичине, бүгүнкү калк арасына анча белгисиз болгон жактарына да ортоктош болобуз. Ал сапат-Токтогулдун керек жерде өзгөчө бир боорду эзген куудул, уккандын ичин эзген тамашакөй, шайыр болгондугу. Коргол ырчы: “Элиң болсо да ошол жерге бир түнөп тамаша кылып кетели”, - деди “төгүп ырда сак аларга анчалык түшүнүктүү болбойт. А көрө ар түрдүү тамашага салалы деди”, “... анда Током коштоду... Үйдүн ичин кыраан каткырып күлкү басып кетти”, деген (1, 14, 15, 16, 25-66.) сыяктуу бир топ маалымат айтып кетет да, улуу Токтогулдун талантынын дагы бир кырынын чекесин чагылдырат. Ал эми Калык ырчы болсо Корголдун бул айткандарын андан ары терендеткендей, дагы да кошумчалагандай болуп Токтогулдун талантынын дал ушул куудулдук сапатын бир топ кеңири, бир топ терең баяндап берет. Алгач: “Токтогул... комузун укмуштуудай кол ойнотуп чертип, кууланып, күлдүрүп олтурган экен. Күл-бөгөн киши жок”; “Токтогулдун элди күлдүрө турган шумдуктуу сөздөрү болот эле. Эл күлкүгө карк жырдап олтурушту”, - деген (2, 40, 117-66.) бүйүрдү

кызыткан маалыматтарды айтат да, андан ары Калык ырчы бул багытта момундай деген эң бир баалуу баянын жазат: “Токтогулдун төмөндөгүдөй күлкүлүү аңгемелери болор эле:

Таластан ит качып, Аксыдан аткачып, экөө Кара-Бууранын белинде жолугушту дегени... Эки аккууну ата албай кала берген, апыртып калпка көнгөн чала мерген жөнүндө...

-Таластын көк ирим суусунан тартып, көк токоюнда таңшыган сары барпыны туураганы...

-Жайдын күнүндө кыз-келиндердин короо кайтарып, айдын жарык түндөрүндө шараптап ойноп, шаңкылдашып күлгөнү менен жылкы кайтарган теңтуштарын чакырып, “ай көл ой, көйкөл оой; арам чунак беркел ой” – деп жаштардын кылыктарын туураганы...

Кырманьында буудайын кызылдап коюп, бүгүн кечеси “Азырет Баба Дыйкан берекесин берет деп, кыянга алдырып ийген дыйканды туураганы...

- Серин ойноткон өзбекти... Өзбек элинин обончу акыны Молдо Тойчу менен айтышканы...

- Эки койчу жаан күнү коюн кошуп ийип “гой-гой бөлөк-гой бөлөк” дешип койлорун бөлүп ала алышпай мушташканы...

Өзү чыгарган “Торгой менен турумтай” деген күлкүлүү аңгемеси деги койчу толгондору бар эле. Өзүнүкүн гана айтпай, башка эч ким билбеген эл арасындагы куудулдардын жоруктарынан, сөздөрүнөн, Куйручуктун адамдын боорун эзген куланууларынан; казак элинин күлкүлүү сөздөрүнөн баштап отуруп танды атырып жиберчи Током...” (2, 124-125-66.) Тилекке каршы улуу ырчынын куудулдук өнөрү биз үчүн бүгүнкү күнгө чейин бузулбаган дың боюнча калып келет. Эскерүү китептеринин дагы бир эң баалуу жагы, мына ушинтип, ким кимдин болбосун элесин көз алдыбызга толук тартып бергендигинде турат.

Жогоруда айтып өткөндөй, эскерүү баянларында ырчылардын замандаштары болушкан эл башчылардын, бий, манаптардын да таамай тартылган образдары, ал образдын эң бир так айтылган мүнөздүү жактары берилген. Айталы, Осмонкул ырчыдан момундай деген таамай тартылган образдык штрихке күбө болобуз: “Мусакожонун иниси Байбагыш дагы жоон топ киши менен келди. Өзүнчө эле жаткан куу көрүнөт, ыңгыранып, араң эле козголот” (3, 184-б.)

Албетте, бул жерде Байбагыштын мүнөзүндөгү арамдыкты, каразгөйлүктү, таш боордукту далилдеп туруучу чубалжыган аңгеме баяндардын эч бир зарылдыгы жок. Эскерүүнүн автору таамай тартылган бир штрих менен эле Байбагыштын адамдык кебете-кешпирин, ички жан дүйнөсүн жетишээрлик деңгээлде көз алдыбызга тартып койду. Башка бир жерде Осмонкул ырчы өзү менен сапарлаш Миңбай экөөнүн диалогу катары кеп козгоп, Кожомкул балбандын нукура эр жүрөк, шер, ошол эле учурда жанда жок айкөл, жапакеч, боорукер адам экендигин көз алдыбызга тартат. Мындай бир шилтем сүйлөмдөр, кыска баяндар менен тигил же бул

образды дагы да толугураак ачып берүүнүн эң сонун мисалдары, Калык ырчынын эскерүүсүндө да өтө арбын кездешет. Айталы апасы Жийденин образына тартылган момундай деталь бар: “Энем ачуулуу, тили заар, каргышчыл киши эле. Каргаганда “тилегиң таштай катсын, курсагың аштан катсын, актаган таруудай бол, аарчыган пияздай бол, жылан сыйпагандай бол, жылкы оттогондой бол, жалгыз болуп кал”,-деп каргачу.” (2, 128-129-бб.)

Мындай мүнөздөмөдөн кийин образды кошумча бир турмуштук окуялар менен толуктап берүүнүн эч бир зарылдыгы жок. Ырасында эле эскерүүчү да ошентет. “Чекебиз жылыбады”, “Балалык” деген алгачкы балладада гана апасы жөнүндө бар болгону эки эпизоддо эле (Жумгалдан тентип Кетмен-Төбөгө көчүп келишкенде, апасы Жийденин жүгөрүнү Калык өскөн камыш экен деп таң калганы жана ийик менен алты жашар Калыктын кашынын үстүн айра чапканын) эскерет да, жогорку мүнөздөмөдөн кийин 256 бет көлөмдү китептин бир жеринде да эскербейт. Биздин оюбузча Жийдени эскерүүнүн эч бир зарылдыгы деле жок, анткени, образ ушул турушунда эле биз үчүн колго салгандай толук ачылып берилген. Эл ырчыларынын эскерүүлөрү көбүнчө белгилүү бир мезгилдик тилкени – XIX кылымдын соңу XX кылымдын баш ченикамтып тургандыктан булардын биринде баяндалган пенде тагдыры, биринде ачылып берилген образ башкаларында да баяндалып, башкаларда да ачылып берилген учурлар арбын кездешет. Мындай көрүнүштү биз көбүнчө белгилүү инсандардын, айтылуу ырчы, өнөрпоздордун тагдыры баяндалган эпизоддордон, ошондой белгилүү адамдардын образдары ачылып берилген деталдардан жолуктурабыз. Айталы ошол, көрсөтүлгөн мезгилдик тилкеде эскерүүлөрдүн ээлеринен башка да бир топ эл шайырлары жашашып өздөрүнүн көнөрбөс чыгармаларын жаратышып өмүр сүрүп келишкен. Мына ушундай залкар таланттарды эскерүүлөрдүн авторлору такай эле объективдүү баяндай алышканбы? Тигил же бул талант жөнүндөгү бир эскерүүдө айтылган ар башка ырчынын эскерүүсүндө дагы да толукталып, дагы да тереңдетилип турабы, же тескерисинче, конкреттүү бир талант жөнүндөгү бир эскерүүдө айтылган ой башка автор тарабынан бөлөкчө сүрөттөлүп, ал турсун таптакыр башкача мааниде көрсөтүлүп берилип калганбы? Бул маселе да эскерүү китептеринде өзгөчө бир кырынан коюлучу проблемалардан болуп эсептелет. Анда эмесе эскерүү китептеринде бөтөнчө бир актуалдуу проблема болгон бул маселенин чечмеленишинин айрым бир мисалдарына токтоло кетсек.

Баарыга белгилүү, Токтогулдан кийинки эле атактуу ырчы Барпы болуптур. Биздин колдо бар эскерүү китептеринде Барпы акындын ырчылык таланты, адамдык насиле жөнүндө да бир топ эле кеп-сөздөр айтылгандыгына күбө болобуз. Бул эскерүүлөрдүн дээрлик баарысында Барпы улуу төкмө, көнөрбөс талант, бет келгенин коё бербеген көйкашка ырчы экендиги өзгөчө бир баса белги-

ленет. Корголдун айтуусунда:

Анда көзү Барпынын
Ачык эле, көрчү эле
Билбейт экен комузду,
Оң бөйрөгүн таянып
Отуруп ырдай берчү эле.
Уккандын баарын мас кылып.
Үстү-үстүнө бастырып,
Каптап нөшөр төккөндөй.
Какшанып ырдай берчү эле-
Калыбынан өзгөрбөй,
Каалаганга жеткендей.
Куюлуп турчу ырлары.
Каптын оозун чечкендей. (4, 128-129-бб.)

Койкашка ырчы Корголдун Барпы ырчыга берген бул баасы кийинки акындар тарабынан да эч бир төмөндөтүлбөй, кайра тескерисинче, көтөрүлө оболонуп баяндалып жүрүп отурат. Мынакей таланттуу ырчы Токтосун Тыныбеков минтип ырдайт:

Балалык кылып тиш салып,
Барпыга барып жолуктум.
Кызыса өөдө-дөң билбей,
Төгөт экен мөндүрдөй
.....
Алпы экен акындын
Арзыган адам көргүдөй
Алтындай экен ар сөзү
Адамча акыл бергендей
.....
Ар бир сөзү билгенге
Атылган эле ок экен
Бою дагы чоң экен,
Ою дагы чоң экен,
Каардашып ырдаса,
Казып койгон ор экен.
Жаалына калганга
Жайып койгон тор экен.
Качып эле кетпесе
Кайнатылуу шор экен. (1, 76-77-бб.)

Минтип, өз замандаштарын, алардын чыгармачылыгынын эң урунттуу өзгөчөлүктөрүн баса белгилөө, албетте, эскерүү китептерине утуш гана алып келет.

Арийне, биз бул жерде эскерменин ээси да тирүү пенде болгондугун, ошондон улам бул турмуштагы пенделик, өйдө-ылдыйлыктар алардын чыгармаларына да өз таасирин тийгизбей койгондугун эстен чыгарбашыбыз керек. Анан калса, айрым бир таасирлер алдамчы пикирди пайда кылып, ошондон улам айтылган ой ар качан эле бутага таамай тийе бербей калышы ыктымал. Анан да эскерүүнүн ээлери менен кепке тартылып жаткан адамдын ортосунда ар кандай пенделик жеке мамилелер да болушу толук ыктымал. Маселенин ушул жагын да түк эстен чыгарбаганыбыз оң. Ушул мааниден алганда, биз, Калык ырчынын Жеңижок менен Эшмамбет жөнүндөгү айткан-дегендерине токтоло кетүүнү эп көрүп турабыз.

“Жеңи Жоктун (Калык ырчы ушинтип бир сөздү эки бөлүп жазат, биз ошонусун сактадык – Г.К.) өз аты – Өтө. Эки жеңи карысынан чолок күрмө кийип ырдап атса “атаңдын көрү-оой, бул жеңи жок, жалмандаган анык жеңи жок неме экен го”-деп көрө элек элдер жаңыдан көрөрү менен Жеңи Жок атыктырган экен.” (5, 52-6) Бизге жеткен дарек маалыматтардын баарысы Өтө ырчынын Жеңижок аталышын бир топ конкреттештирүү менен башкачараак кылып баяндап беришет, тагыраак айтканда, устаты Нурмолдо менен болгон биринчи айтыштан кийин, ошол айтышта жеңгенден кийин жарлап карап турган эл жаш акынга Жеңижок деген ысым беришет. (6, 117-6.)

Калык ырчы эскерүүсүнүн дагы бир жеринде Жеңижокту мүнөздөй келип минтип жазат: “Той тараганга чейин Жеңи Жок экөөбүз бирге жүрдүк. Токтогулдай эпилдек эмес, төрөпейил, жайыраак жүргөн киши экен. Бай-манапча мүнөзү бар, бой көтөрмөрөөк...” (2, 133-134-66.)

Албетте, Калык ырчынын атактуу Жеңижоктун пенделик турум-турпаты, жүрүм-туруму жөнүндөгү бул айткандарын да акыркы чындык катары кабыл алалбайбыз, дагы да тагыраак айтчу болсок, Жеңижок жөнүндөгү Калыктын бул ою, бул пикири биздин жүрөгүбүздүн тээ түпкүрүндө кандайдыр бир шектенүүнүн шооласын пайда кылып тура берет.

Өз эскерүүсүнүн дагы бир жеринде Калык ырчы эми Жеңижоктун чыгармаларынын, ырларынын маани-маңызы жөнүндөгү өз оюн минтип жазат: “Жеңи Жок ырында бай-манаптарды, кожо-молдолорду өзүнүн көнүмүш жолу боюнча мактап ырдады. Ал арапча көп окуган, чоң молдо киши экен. Ырдаган ырларынын көпчүлүгү шарыят, пайгамбар-заабалар, эшен-калпалар жөнүндө.” (2, 136-6.)

Азыркы адабиятчылар Жеңижоктун чыгармаларын баштан аяк жандуу талдоодон өткөзүү менен Калык ырчынын бул бир көргөндөгү таасирден улам айтылган оюн да кандайдыр бир деңгээлде жокко чыгарышууда. Айталы белгилүү адабиятчы Мухтар Борбугулов бул багытта минтип жазат: “Эскиче

китептерди көп окуп билимдүү болуу менен бирге ал динге берилген фанатик же мистик болгон эмес. Ал ырында диндин кээ бир догмалары менен түшүнүктөрүн эскерип, көп учурда аларды поэтикалык ыкма катары колдонсо да, дүйнөгө сергек, реалдуу караган, дүйнө кандай болсо ошондой түшүнгөн стихиялуу материалист болуп кала берген. Жеңижоктун Нурмолдо менен айтышы-мунун далили.” (7) ал эми адабиятчы Уран Ботобеков болсо бул багытта күйүп-быша минтип жазат: “...Жеңижокко зордукталып жабыштырылган атеисттик жарлыктарды алып таштап, анын чыныгы акындык жүзүн, көртирликке тушалбай турмуштун терең маанисин чечмелеп ырдаган бийиктигин жалпы журтка жарыялоо мезгили келди.” (8)

Адабиятчы, окумуштуулардын айткандарынан ачык-даана көрүнүп тургандай Калык ырчынын Жеңижок жөнүндөгү айткандары кандайдыр бир талаш ойлорду, тактоону талап кылып турган пикирлерди жаратып тура берет. Албетте, мезгил деген тараза. Ар бир пикирди, айтылган ар бир ойду өз ордуна, өз жайына коёт эмеспи.

Адабияттар:

1. Т.Тыныбеков. Менин устаттарым.
2. Калык Акиев. Баскан жол. 40, 117-беттер.
3. Осмонкул. Менин өмүрүм. -184-бет.
4. Коргол. Ырлар, айтыштар жана эскерүүлөр. (Түзгөн О.Корголов) О.Сооронов. – Б.: Адабият, 1993. - 128-129-беттер.
5. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – Ф.: Илим, 1988.-52-бет; Ш.Үмөталиев. Жеңижок – өз мезгилинин таланттуу уулу. – К-те: Ш.Үмөталиев. Ак дил. Ф.: Кыргызстан, 1986. 40-бет;
6. А.Эркебаев. Малоизученные страницы истории киргизской литературы.-Б.:”ЖЭКА” ЛТД, 1999. -117-бет.
7. М.Борбугулов. Жезтаңдай. (экинчи макала) // Кыргыз маданияты, 1991. 3-октябрь.
8. У.Ботобеков. “Ак куржун толо ыр калды”. // Кыргыз маданияты, 1991, 7-февраль.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садык Алахан